

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. — Második kötet. — Harmadik kötet. — Negyedik kötet. — Ötödik kötet. — Hatodik kötet. — Hetedik kötet.

Nyolczadik kötet.

I. Szám. A helynevek és a történelem. *Pesty Frigyes* r. tagtól, 40 kr. — II. Szám. Erzsébet Anglia királynője és Ausztria. 1563—68. Adat a XVI. század vallási történelméhez. Kiadatlan kúrfők nyomán *Wertheimer Edétől*, 30 kr. — III. Szám. A királyi könyvek a egyes házukbeli királyok korszakában. *Hajnik Imre* lev. tagtól, 10 kr. — IV. Szám. Az első hazai hírlap. 1705—1710. *Thaly Kálmán* lev. tagtól, 30 kr. — V. Szám. Dobó István Egerben. Székfoglaló értekezés. *Gyárfás István* lev. tagtól, 50 kr. — VI. Szám. Szalay Ágoston emlékezete. *Deák Farkas* l. tagtól, 10 kr. — VII. Szám. Északnyugoti utam. *Rómer Flóris* rend. tagtól, 10 kr. — VIII. Szám. Bél Mátyás. Székfoglaló értekezés. *Haas Lajos* r. tagtól, 40 kr. — IX. Szám. Tata fénykorá. (1412—1542.) *Wenzel Gusztáv* r. tagtól, 40 kr. — X. Szám. A kőrmőzei régi kamara és grófjai. *Krizsó Páltól*, 40 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Szám. A tervezett négyes szövetség Ausztria-, Orosz-, Francia- s Spanyolország közt. 1787—1790. (Adatok Ausztria keleti politikájához.) Kiadatlan források alapján írta *Wertheimer Ede*, 50 kr. — II. Szám. A Limes Dacicus első része. *Torma Károly* r. tagtól, 90 kr. — III. Szám. Jelentés a gyulafehérvári káptalan levéltárában tett kutatásokról. *Szilágyi S.* r. tagtól, 10 kr. — IV. Szám. A kalendáriumokról. *Jakab Elek* l. tagtól, 40 kr. — V. Szám. Az aquincumi amphitheatrum északi fele. (Jelentés az ottani ásításokról.) *Torma Károly* l. tagtól. Nyolcz fametszettel s tízenöt fénynyomatu táblával, 1 frt. — VI. Szám. A zámí és ohati apátságok. *Balássy Ferencz* l. tagtól, 30 kr. — VII. Szám. Nápolyi Péter. Egy diplomata a XVII. század elejéről. *Szilágyi S.* r. tagtól, 10 kr. — VIII. Szám. A Renaissance kezdete és fejlődése, különös tekintettel hazánk műépítészeti emlékeire. *Miskovszky Victor* l. tagtól, 40 kr. — IX. Szám. Marsigli élete és munkái. *Beliczay Jónástól*, 60 kr. — X. Szám. Az európai vasuti ügy fejleményei és eredményei a magyar magánjog szempontjából. *Wenzel Gusztáv* r. tagtól, 50 kr. — XI. Szám. A paraszt vármegye. *Gyárfás István* l. tagtól, 30 kr. — XII. Szám. Adatok a helynevek történetéhez. *Majláth B.* l. t. 20 kr.

Tizedik kötet.

I. Szám. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. A stockholmi kir. svéd államlevéltárakban s az uppsalai egyetemi könyvtárban őrzött adatok alapján írta *Szilágyi Sándor* r. t. 20 kr. — II. Szám. Az 1809-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihály* levelező tagtól, 30 kr. — III. Szám. Forgách Ádám és Báthory Sándor ékszerének történetéből. *Majláth Béla* l. tagtól, 20 kr. —

TAINÉ HIPPOLYT ADOLF

MINT TÖRTÉNETÍRÓ.

*

ZSILINSZKY MIHÁLY

LEV. TAGTÓL.

(Olvasatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1895. január 14-én tartott ülésében.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1895.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

Ha a társadalmi életben kellemes és hasznos a szellemes emberekkel való érintkezés, úgy nem kevésbé hasznos és élvezetes a tudomány és irodalom oly férfiival foglalkozni, a kiknek eszméi, törekvései és dolgozatai egy egész generációra termékenyítő hatást gyakoroltak.

Irigylésre méltó, boldog nemzet, melynek kebelében oly férfiak teremnek, kik életökben nemcsak saját nemzetöknek, hanem az egész emberi nemnek büszkeségét képezik, halálukban pedig az egész művelt világot gyászba borítják.

Néhány hét mulva két éve lesz annak, hogy a francia nemzet egy kiváló szellemének elhunytja fölött keseregünk, mintha benne saját testvérünket, rokonunkat veszítettük volna el. Származására nézve, igaz, idegen volt; de szellemének nemeségével, tudományos rendszerének hatalmával, jellemének szilárdságával, bátorságával és az igazság keresésében kifáradó munkásságának hatásával a mi szellemi rokonunkká és sok tekintetben mesterünké lön.

Benne egy hatalmas és fényes tehetség tünt le a világ színpadáról. A mint éreztük tudományos szellemének hatását és siettünk őt a magyar tud. Akadémia külső tagjai közé sorozni; úgy éreztük most a veszteséget is, mely elhunytával az európai tudományosságot érte.

Taine Hippolyt azon férfiak közé tartozik, a kik a közönséges szellem régióin túl új utat keresnek és mutatnak a tökéletesség felé. Magát a tökélyt természetesen ő sem érthette el, mert hiszen ő is csak ember, a ki az igazság kutatásában tévedhet; de őszinte törekvésében az igazság eszméjét soha egy pillanatra sem téveszti szemei elől.

Soha sem volt ember, a ki a természet és emberi élet tüneményeiben őszintébb lelkesedéssel és szigorúbb következtetéssel kereste volna a törvényt, az igazságot, mint Taine. Semmit nem fogadni el vakon igaznak, mindent az ész törvényei szerint bírálni és tanulmányozni: ez volt a jelszava.

Mint francia író, szerencsésnek vallhatta magát, hogy az önálló kutatás terén hatalmas példákat talált honfitársai közt.

Franciaországban a politikai, irodalmi és társadalmi viszonyok fejlődése okozta, hogy a műbirálat és a történetírás különösen a legújabb időben, magas fokra emelkedtek.

Már a múlt század végén, az úgynevezett encyclopaedisták, megjelölték az irányt, melyben az irodalomnak haladnia kell, ha a közéletre és a francia szellemre hatni akar. Mindent meg kell bírálni a józan ész szabályai szerint; mindennek valódi okát és alapját kell keresni, hogy képesek legyünk megérteni a társadalom és nemzeti élet tüneményeit és az azokban működő isteni törvényt.

És a nagy gondolkodóknak és íróknak egész csoportja dolgozott, fáradozott a tudományok és művészetek fölvirágoztatásának rendszeres kidolgozásán, a társadalmi és politikai rendszerek problémáinak megoldásán és a francia szellem fölényének biztosításán. A mit a kutató ész a természettudományokban sikerrel használt: az inductív módszert alkalmazni kezdték a történelmi és bölcsészeti tudomány terén. És a szellemi fejlődés minden egyes tüneményét visszavezették azon egységes törvény ősforrásához, melyből folyólag megérthetővé válik az ok és okozat közötti összefüggés, a szellemi és természeti világ közötti rokonság, a jónak, igaznak és szépnek örök törvénye.

Innét keletkezett Franciaországban az az irodalmi sürgés-forgás, az a tevékeny és termékeny irodalmi mozgalom, mely, kezdve a társadalmi és nemzetgazdasági elvektől, a bölcsészeti világnézetek tömegén át, a történelmi és művészeti termékek magasabb feladatait is kellő figyelembe vette, és az azokban rejlő erkölcsi erő és igazság hatását a legszélesebb körben érvényesítette.

Így emelkedett a műbirálat és a történelem kiváló fontosságra, s mind a kettőnek írása valódi művészi magaslatra.

A műbirálók szerették a történelmet és megfordítva a történetírók a kritikát, a műbirálatot; kölcsönösen sokat tanultak egymástól. Oly szellemek, mint Guizot, Thiers, Sainte-Beuve, Thierry és Nisard, mint műbirálók és történetírók behatoltak az emberi szellemnek legmélyebb titkaiba és az általános szellemi haladásnak óriási szolgálatokat tettek, mert oly igazságokat hoztak napfényre, melyek nemcsak a francia szellemnek büszkeségeit, hanem minden nemzetnek közös kincsét képezik.

Ezek között Taine, a ki a német példákat sem mellőzte, a ki az angol szellemnek bámulója volt, kétségen kívül a legmagasabb helyeknek egyikét foglalja el.

Miként emelkedett e magas polczra, azt legvilágosabban fogja megmutatni életének és irodalmi munkásságának fejlődése, melynek főbb mozzanatait a következő sorokban fogjuk fölmutatni.

I.

Taine Franciaország Ardennes departementjában, Vouziers nevű községben született 1828. ápril 12-én. Nem lehet állítani, hogy gyermekkorát boldogan töltötte volna, mert édes atyját korán elvesztette és így, mint árva, egyedül édes anyjának gondjaira és közel rokonainak támogatására volt utalva.

Ezek nagy gondot fordítottak nevelésére s örömmel tapasztalták, hogy Hippolyt rendkívüli szorgalma és tudásvágya által kiválik társai közül. Két oly tulajdon, melyek megfejtik gyors haladásának titkát.

A rendes iskolai tanulmányokon kívül egyik nagybátyjától, ki hosszabb ideig lakott Angliában, megtanult angolul; ez által lehetővé vált az angol irodalommal közvetlenül megismerkednie. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az angol irodalommal való ezen foglalkozás vezette későbbben azon gondolatra, hogy megírja e nagy nemzet irodalmának történetét.

E mellett megtanulta a német és az olasz nyelvet is, mi által módot nyert arra, hogy ezen művelt nemzetek irodalmát és szellemét összehasonlíthassa; — és ez, a mennyiben a történelmi és bölcsészeti tanulmányok iránt mindig előszeretettel

viseltetett, rendszeresebb és fegyelmezettebb gondolkodásmódja csakhamar a műbírálatához és a történetíráshoz vezette.

Az események okainak kutatása közben föltűnt előtte a természettudósok és matematikusok újabb rendszere és némely tudósoknak arra való törekvése, hogy a természetben nyilatkozó törvényszerűségeket az emberi tettekre is alkalmazzák. Talán az ily irányú művek tanulmányozásának köszönhető, hogy további kutatásaiban oly szigorú és oly világos rendszert tudott meg-
alapítani, melynek követése által későbbben oly nagy hírré tett szert.

Mint fiatal embert Párisba vonzották hajlamai, hol barátai között, jelesül Weiss, About, Prévost-Paradol, Gréard, Fustel de Coulange társaságában, jól érezte magát. Széleskörű ismereteinél fogva alapos reménye volt arra, hogy tehetségeinek és tanulmányainak megfelelő álláshoz fog jutni. Azonban reményében csalódott.

Párisban akkor az ő realistikus fölfogásával ellenkező áramlat uralkodott. Összeütközésbe jött olyan férfakkal, a kik előhaladását megnehezítették. A mellett bekövetkezett a politikai és vallási reactió, melynek következtében III. Napoleon megcsinálta a katonai esinyt és elfoglalta az uralmat. Taine kénytelen volt rövid idő múlva a vidékre vonulni vissza.

Besançonban tanári állomáshoz jutott, s. ámbar itt jól érezte magát, mégis rövid ideig maradt helyén, mivel irodalmi vállalatokba akart bocsátkozni, a mi csak nagy városban sikerülhetett. Visszament tehát édes anyjával együtt Párisba, hol eleinte magán-leczkék adásával kereste keserves kenyerét.

Az anyagi szegénység és nyomor ezen súlyos napjaiban legtöbb időt az önképzésre fordított. Azt lehet mondani, ekkor esett át a lelki átalakulás nagy küzdelmein; ekkor tanulmányozta kiváló előszeretettel a természettudományokat, kiváltképen az orvosi szakba vágó tantárgyakat.

Midőn már elég erősnek érezte magát, 1853-ban letette a doktorátust *Lafontaine meséiről* készített dolgozatával.¹⁾ A következő évben írta tanulmányát *Titus Liviusról*; ²⁾ majd

¹⁾ Lafontaine et ses fables, Paris, 1853.

²⁾ Essai sur Tite-Live.

1855-ben *Olaszországi utazását* ³⁾ és a következő évben *A XIX. század francia bölcészését*, ⁴⁾ mely nálunk a Filozófiai írók tárában sikerült magyar fordításban is megjelent.

Ezen jeles irodalmi művekkel megteremtette jó hírnevét. Egyszerre úgy tűnt föl mint jeles készütségu irodalomtörténet-író, mint széles látkörű bölcész és mint éles eszű historicus.

Csakhamar fölhírást kapott a »Revue des deux Mondes« és a »Journal des Débats« szerkesztőségei részéről, hogy lépjen be munkatársaik közé.

A tekintélyes lap és folyóirat hasábjain megjelent cikkei kellő figyelemben részesültek; önálló tanulmányai, melyek »*Kritikai és történelmi kisérletek*« ⁵⁾ cím alatt külön két kötetben jelentek meg 1858 és 1865-ben, föltűnést keltettek. Azt lehet mondani, hogy az új nemzedéknek kedvencz írójává lön. Dícsérték alaposágát, bámulták sokoldalúságát, éles fölfogását és ragyogó irályát. Ép oly könnyen és alaposan írt Xenophonról és Platóról, mint Guizotról és Michelettről, — Marcus Aureliusról, mint Racineról és Jeffersonról.

Franziaországban azonban mindig voltak uralkodó irodalmi iskolák és irányok. A ki azok elveinek önként meg nem hódolt, azt rendszeren mellőzték vagy kicsinyítették. Tainenek realistikus iránya nem tetszett a régi iskola híveinek. Elismerték tudományát ügyességét és szorgalmát, de a mellett konok materialistának tartották, a ki nem képes a tiszta eszmények magaslatára emelkedni. Ez volt az oka, hogy Taine minden képzettsége mellett is nehezen boldogulhatott. Azok az irodalmi társulatok, melyeknek tagsága megtisztelő lett volna neki nézve, következetesen mellőzték. Ez a mellőzés azonban nem fájdalmat, hanem erősebb tettvágyat és szorgalmat ébresztett benne. Rendezni kezdte angol irodalmi tanulmányai és 1864-ben »*Az angol irodalom története*« ⁶⁾ czinű nagy dolgozatával lepte meg a világot.

Ezt az öt kötetre terjedő munkát, mely Tainenek legelső nagy művét képezi, Csiky Gergely fordításában a magyar aka-

¹⁾ Voyage aux Pyrénées.

²⁾ Philosophes français au XIX-e siècle.

³⁾ Essais de critique et d'histoire.

⁴⁾ Histoire de la littérature anglaise.

demia könyvkiadó vállalata adta ki; tehát a magyar nagy közönség előtt sem ismeretlen többé. Egy nagy nemzet irodalmának idegen író által való megírása nem könnyű feladat. A ki alapos, hű képet akar festeni valamely idegen nemzet szellemi fejlődéséről, az kénytelen legelőször is saját nemzeti elfogultságáról és hiúságáról lemondani. Semmiféle nemzet írójánál nem oly nehéz e lemondás, mint francia írónál, a ki természeténél fogva mások fölött szeret ragyogni és az idegenben nehezen ismeri el a valódi érdemet.

Taine az első francia író, a ki az angolok nagy irodalmát elfogulatlan észszel és melegséggel, de a mellett teljesen önálló és sajátos rendszerben tárgyalta. Nála az irodalmi kutatás módszere egészen új világtársban jelenik meg, mert ő mély belátással kiválogatta mindazon tényezőket, melyek az irodalomtörténet megbecsülésében mindenkor irányadók lesznek.

Sajátos fölfogása, valamint az egyes koroknak eredeti jellemzése a legkülönfélébb kritikára adtak okot. Az ellenfelek azon törekedtek, hogy e mű becsét leszállítsák, s valóban megakadályozták, hogy azt a francia akadémia a húszezer frankos pályadíjjal megkoszorúzza.

Végre is a kormány azzal fejezte ki elismerését a nagy író iránt, hogy őt az École des beaux-arts tanárává nevezte ki, mely hivatalában nagy szolgálatokat tett a francia szépművészetnek és műkritikának. Ellenfelei nem nyugodtak. Éles támadásokat intéztek ellene, úgy hogy ezeknek következtében kénytelen volt állásáról lemondani. De a közvéleménynek e fölötti fölháborodása arra bírta a kormányt, hogy visszahelyezze állásába.

Az angolok ily viszonyok között azzal fejezték ki iránta való elismerésüket, hogy az oxfordi egyetem a dísztudori oklevelet küldötte meg neki 1871-ben. A mellett otthon is nőtt irodalmi barátainak a száma, kivált mikor megtudták, hogy apróbb tanulmányok mellett egy nagy történelmi munkán dolgozik.

Ez volt *A jelenkori Franciaország alakulásának történelme*, melyről alább részletesebben fogunk szólni.

Irodalmi munkásságának közepette elragadta őt a halál 1893. márczius 5-én. Honfitársain kívül a tudománynak minden igaz barátja elismerte, hogy benne egy tiszteletre méltó puritán jellem és önállóságra törekvő nagy szellem hunyt el.

II.

Az előrebocsátott rövid életrajz szolgáljon némi halvány keretül azon szellemi tartalomnak, melyet a következő sorokban kívánunk festeni.

Az ott időrendben felsorolt irodalmi dolgozatoknak már címei is azt mutatják, hogy Taine, bár ifjúságának jelentékeny részét a természettudomány és a bölcsészet tanulmányozásának szentelte, mégis *leginkább a történelemmel* foglalkozott.

Erősen megragadta és folytonosan izgalomban tartotta lelkét a teremtésnek legbüszkébb és legtitokteljesebb lényé: az ember; annak működése, törekvése, küzdelme és e küzdelemben nyilvánuló szellemi természete. Kereste az embernek a természeti, a társadalmi, a szellemi és erkölcsi világhoz való viszonyát, még pedig nem a régen taposott utakon, hanem az önmaga által fáradsággal tört új utakon, azon őszinte, becsületes és rendületlen törekvéssel, hogy az emberi tudomány kincsét új igazságok és törvények fölfedezésével gyarapítsa.

Mikor az *angol irodalom történelmével* foglalkozott, akkor őt nem csupán az egyes írók életének külső körülményei érdekelték; nem is csupán az egyes műveknek tartalmával foglalkozott, hanem felölelte az általa kiválóan bámult angol nemzetnek ügyszólván egész szellemi életét.

Taine az egyes korok, egyes művek és egyes írók tanulmányozásában arról győződött meg, hogy ezeket egymással összefüggésben, egymásra való kölcsönös hatásban kell fölfogni. Ennek alapján azt mondja, hogy az irodalmi emlékek és művek nem csak egy bizonyos ember gondolkodásának és érzelmének módjára nézve jellemzők, hanem jellemzők az egész nemzet világnézetére is. Ha valamely irodalmi művet helyesen akarunk fölfogni és megítélni, akkor ismernünk kell először is az írónak egyéniségét, nemzeti típusát, korához való viszonyát; mert a kor viszonyai és eszméi ép oly átalakító hatással vannak az író lelkére, gondolataira és érzelmeire, mint az ő egyéni szelleme azon korra, a melyben élt. Taine semmit sem fog föl elkülönítve, hanem mindent összefüggésben. Az érzést és gon-

dolkodást tényekül fogadja el, és pedig a nemzet életében végbemenő változások legegységibb tényeül. A külső ember megismerése után kutatja az egyetemes hatás tényeit. Ezeket pedig sokszor oly előszeretettel festi, hogy az egyén tulajdonai szinte elmosódnak előtte, a mit sokan méltán hibájául róvtak föl.

Kisebbségi tanulmányainál tűnik ez föl különösebben. Így például a *Lafontaine*-ről írt tanulmány voltaképen a XVII-ik század társadalmának és XIV-dik Lajos udvarának képét adja, és az egyszerű meseköltőt úgy tünteti föl mint egy ravasz politikust, a ki állataiban a politikai téren szereplő egyéneket kívánta jellemezni. Az allegóriákban oly intenciókat fedezett föl, melyekkel az illető író alig bír.

A *Titus Livius*-ról írt tanulmányban a római szellemet, *Olaszországi utazásában*, valamint *A művészet bölcsészetiében* a XV. és XVI-ik század olasz társadalmát ismerteti meg. Érezzük, hogy Taine előtt az irodalom és művészet története csak egy kis töredékét képezi az emberi természet és szellem történetének. Érezzük, hogy minden művébe bele viszi az ő általánosító rendszerét és egyéni hangulatát.

»Kezdetleges rugó gyanánt — írja Taine — mindig találunk valami nagyon általános szellemi és lelki hangulatot, mely vagy természeténél fogva a fajhoz tartozik, vagy külsőleg járult hozzá valamely körülmény folytán . . . Minden külön polgárosodás összes mozgását egy állandó erő eredményének lehet tekinteni, mely minden pillanatban változtatja hatását, módosítva a körülményeket, a melyek közt működik . . .»

Ily általánosító szempontból fogván föl az egyes tényeket, természetesnek találjuk, hogy azok, a kik az irodalmi műveket speciális szellemi termékek gyanánt szerették tekinteni, nem helyeselték Taine munkáját. Sőt közönséges túlzásnak jelentették ki abbéli nyilatkozatait, midőn egy-egy szép műben nemcsak egy szép léleknek, hanem egy egész fajnak, sőt egy egész századnak a lélektanát látta kifejezve.

Valóban ő maga jellemzi fölfogását legjobban, midőn azt mondja, hogy »egy nagy költemény, egy szép regény, egy kiváló ember emlékiratai tanulságosabbak mint egy egész rakás történetíró és történeti könyv. Oda adnék — úgymond — ötven

kötetnyi alkotmánylevelet és száz kötetnyi diplomáciai okiratot Cellini emlékirataiért, Szt. Pál leveleiért, Luther asztali beszédjeiért vagy Aristophanes vígjátékaiért».

Ezen sajátos fölfogás, valamint az egyes korok eredeti festése kétségen kívül nagy sensatiót okozott az irodalmi körökben, de különösen Angliában.

Az a nemes lév, melylyel e nagy nemzet irodalmáról beszél: az a tudományos komolyság és rideg boncsolás, melyet egyes művek ismertetésében tanusít, — könnyen megtalálták az utat a ridegnek tartott angolok szívéhez és értelméhez. Csakhamar fölismerték benne a szigorú kritikust és megéreztek az angol szellemnek értelmes igazi barátját. A mi Franciaország történetírói közt ritkaság volt, Taine lelkesedni tudott Angliáért; legjobban szerette az angol költőket és történetírókat. Mint bölcsész is Spencer, Mill és Bain iskoláját becsülte legtöbbre.

Valahányszor összehasonlításokat tett Anglia és Franciaország között, mindig Anglia javára dőlt ítélete. Ezen szép és hatalmas nemzet iránti szeretete lelkesítette a »Les Notes sur l'Angleterre« megírására is.

III.

E helyen azonban nem annyira Tainének irodalomtörténeti tövékenysége érdekel bennünket.

Az angol szellemnek oly magasra való becsülése kétségtelenül józan ítéletéről és nemes ízléséről tesz tanubizonyosságot. De mi különösen azon nagy művére kívánjuk figyelmünket fordítani, melyet saját hazájáról írt és melyről a legellentétebb kritikát lehetett hallani, mikor napvilágot látott.

A »*Jelenkori Franciaország alakulása*« kétségen kívül a legjelesebb irodalmi termékek közé tartozik, melyek valaha a nagy francia forradalom korszakáról, előzményeiről és következményeiről írtak. Mint ilyen megérdemli, hogy komolyan és tüzetesen foglalkozzunk vele. Abban nyilatkoznak legvilágosabban az ő sajátos történelmi fölfogása s az abból eredő előnyei és hátrányai.

De mielőtt történetírói és történet-bölcsészeti teoriájának ismertetéséhez fogunk, szükséges lesz előbb látnunk, mikor és hogyan készült el e nagy mű megírásához.

Életrajzi vázlatából tudjuk, hogy Taine tanúja volt azon nagy és hirtelen politikai átalakulásnak, mely III. Napoleon nevezetes államcsínye következtében állott be Franciaországban.

Az 1848-iki forradalom lezajlása után bekövetkezett politikai és vallási reactio tarthatatlan állapotokat teremtett. A köztársasági állam-alkotmánynak minden gyengesége láthatóvá lett, — és az a férfiú, a kit a nép kegye a köztársaság elnökévé tön, családi tradíciók befolyása alatt egy éjen át megdöntötte a köztársasági alkotmányt és esászárnak jelentette ki magát.

Ez a tény minden francziára nagy befolyást gyakorolt; hogy ne hatott volna egy oly eleven és bölcselkedő eszű fiatal emberre, a minő Taine volt!

Ő maga beszéli el, hogy egyszer politikai választás alkalmával a kortesek őt is fölhívták, hogy csatlakozzék pártjukhoz.

Tudjuk, hogy Franciaországban mindig sokféle párt volt; de különösen ekkor küzdöttek a királpárti és köztársasági, a demokrata szabadelvű és conservatív, a socialista, bonapartista és legitimista pártok egymással.

A huszonegy éves Taine, bár a törvény értelmében már választó volt, nem tartozott egyik párthoz sem. Mindazáltal nagy érdeklődéssel nézte a pártok dulakodásait. Föltűnt neki, hogy rendszeren oly emberek beszélnek a legszenvedélyesebben, a kiknek semmiféle meggyőződésök nincs, mert fogalommal se bírnak azon párt lényegéről, a melyhez tartoznak. Föltűnt neki, hogy olyan téren, a hol a legszámítóbb rideg észre van szükség, az érzelem és szenvedély játszsza a főszerepet. Azért meghallgatta ugyan a különböző pártoknak tanait, de érezte, hogy még nem képes föltűntik biztos ítéletet mondani. A mások előtt fontosnak látszó érvek reá nézve úgyszólván nem léteztek. Nem tudott megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy a politikában az ember vonzalmak által vezéreltesse magát.

Be akart hatolni tehát a politikai kérdések lényegébe, s tanulmányozni kezdte Franciaország alkotmányát, mely a múlt század végétől oly sokszor és oly sokféle alakban lett

fölforgatva és újra föllállítva! Látta, hogy az állam alkotmányának megállapításában az egyes pártok saját érdekeiket tolják előtérbe, s olyképen akarják azt föllállítani, mint a hogy a legsebbe és legújabb terv szerint házat szokás-építeni.

Nézetem szerint — mondá ő — a házat nem az építész, sem a ház kedvéért, hanem a benne lakó tulajdonos kedvéért kell építeni. Tehát a francia alkotmányt is nem egyes államférfiak terveit, hanem a francia nép, a francia nemzet igényei szerint kell fölépíteni.

De képes-e az a nép, melyet oly sokan esalnak, megmondani, milyen alkotmány felel meg az ő igényeinek, jövődjé fejlődésének és dicsőségének? Franciaország ez időben ép oly kevéssé volt azon helyzetben, hogy erre kellő választ adjon, mint a fiatal Taine, a ki e kérdéssel foglalkozott. Tízmillió tudatlan ember — mondá ő — még nem tesz egy tudóst. A nép megmondhatja ugyan, mely kormányforma tetszik neki, de nem tudja megmondani azt, hogy melyikre van *szüksége*. Idő és tapasztalás kell ahhoz, hogy megmondhassa, vajjon politikai épülete kényelmes-e, biztos-e, képes-e ellentállani a zivatarnak, alkalmazkodhatik-e erkölceseihez, foglalkozásaihoz, jelleméhez, sajtóságaihoz, hevességéhez?

Taine e tekintetben a tapasztalásra hivatkozik, mely azt mutatja, hogy a francziák soha nem voltak megelégedve a maguk alkotmányával. Alkotmányunk épületét — úgymond — nyolezvan év alatt tizenháromszor romboltuk le, hogy újra fölépíthessük; de hasztalan, mert még ekkoráig nem találtuk meg azt, mely nekünk a legalkalmasabb.

Európa egy államának alkotmánya sem épült föl egyszerre új minta és egyedül az ész szabályai szerint; mindenik a multnak talapzatán, sajtóságos módon jött létre, időnkint javítva, bővítve azt a polgárok szükségletei szerint. Ez természetes dolog. A természet és a történelem törvénye s nem a szavazók szavazattöbbsége szabja meg a módot, a mely szerint valamely ország alkotmányát megalapítja; a polgárok dolga alkalmazkodni e törvényekhez; mert bizonyos, hogy azok nem alkalmazkodnak hozzájuk. Minden nemzetnek jelleme és multja határozza meg azon politikai és társadalmi alakzatnak megválasztását, melyre szüksége van.

Ezen meggyőződés vezette Tainet arra, hogy keresse a francia népnek legalkalmasabb kormányformát; hogy tanulmányozza a nép természetét, a nemzet sajátosságait és hivatását. Maga előtt akarta látni a nagy francia nemzetet olyannak, a minő valósággal, hibáival és erényeivel együtt; mert csak úgy mondhatott helyes ítéletet annak jelleméről és helyes nézetet jövőjéről.

De hogyan lehessen ezt elérni? Mi a mai Franciaország? Ezt a kérdést vetette föl magának Taine.

Hogy e nagy kérdésre kielégítő választ adhasson, vizsgálni és tanulmányozni kezdte a mai Franciaország eredetét, alakulását, fejlődésének egész folyamát. De nem tartotta szükségesnek, hogy hazájának régibb történeteit is megírja. A francia nemzet régibb történeteit csak főbb vonásaiban tárgyalja; aztán megáll a nagy forradalomnál, vagyis azon óriási nagy átalakulásnál, mely a múlt század végén bekövetkezett.

Ezen, az egész európai continenset megrázó nagy forradalomban Franciaországnak régi szervezete fölbomlott; a nemzet maga semmisíté meg legbecesebb intézményeit és a nagy tusa alatt halálosnak látszó vonaglásba esett. Azután sokszoros ingadozások és kínos tetszhalál után ismét magához jött. De szervezete már nem a régi. A XIX-ik század elején Franciaország új alakban lép föl Európa színpadán; új alkotmányának körvonalai megalapítvák; meghatároztattak a vármegyék, a kerületek, a járások és községek hatáskörei. A törvénykönyv megállapítva, a közigazgatás és törvénykezés központosítva, a tudományos, ipari, kereskedelmi, művészeti intézmények rendezve voltak. A nemesség és polgárság, a munkások és földművesek, szóval minden néposztály megtartotta azóta helyzetét, kiváltságait, hagyományait és érdemeit.

Taine ezeket mind komoly tanulmánya tárgyánál teszi, és mint magas gondolkodású férfiú, összehasonlítja más európai nemzetek intézményeivel. Aztán alkalmazza az újabb természeti tudományok vívmányait, a fajkeletkezés és kiválasztás elméletét, mely szerint a gyengébb mindig zsákmánya az erősebbnek.

Jaj annak a nemzetnek, — úgymond — melyet lassú fejlődése a békőiből egyszerre fölszabadult és fölfegyverkezett szomszédnak juttat kezébe. Jaj annak is, melynek erőszakos

és rohamos átalakulása a benső egyensúlyt megzavarta, s melyet vezető közegeinek túlzásai, legfontosabb szerveinek kóros változásai, az életerőnek lassú elfogyása oktalan tettekre, gyengeségre, tehetetlenségre kárhozthatnak az erősebb és egészségsőbb szomszédokkal szemben!

Azon szervezetben, melyet Franciaország a jelen század elején magának alkotott, jelenkori történelmének majdnem minden vonása megvolt. A politikai forradalmak, társadalmi rögeszmék, a néposztályok meghasonlása, az egyház szerepe, a nemesség, polgárság és a nép magatartása; a bölcsőszet, irodalom és művészet fejlődése, iránya és eltévelyedése már tapasztalható volt.

Taine alapos történelmi fölfogásának és finom érzékének egyik legbiztosabb jele, hogy ő éles kritikával vázolja mindezen szervezeti alakzatokat, és a termékeny válságot, mely által a régi uralom a forradalmat, a forradalom pedig az új uralmat hozta létre.

»A jelenkori Franciaország alakulása« tárgyalja: 1. a régi uralmat; 2. a forradalmat; 3. az új uralmat.

Sok kiváló történetíró foglalkozott e korszakok megírásával; de egynek sem sikerült oly világos és hű képet adni Franciaországnak ezenkori fejlődéséről, mint Tainének. S mi ennek az oka?

Egyrészt sajátos fölfogása; általánosító nagy szelleme; másrészt leíró és művészi alkotó ereje, mely varázshatalmat gyakorol az olvasó lelkületére. Ő nem a királyok és hadvezérek, nem az államférfiak és katonák cselekedeteinek festésére pazarolja tehetségét. Átöleli az egész nemzetet, annak alkotó osztályait, intézményeit, szokásait, bűneit és erényeit. Úgy tesz mint a természettudós, mikor a rovar átváltozásait leírja. Minden részrehajlástól menten egész figyelmét azon belső erőknél kutatására fordítja, melyek a francia nemzetet az átalakulás munkáját végezték. Megvizsgálja az egyes csoportok helyzetét, szenvedélyeit, eszméit és akaratát; szemünk elé állítja a szereplő egyének jellemét, külsejét és belsejét; földidéz azoknak környezetét, házi életét, öltözeteit, szokásait és mozdulatait. Bevezet azon szellemi légkörbe, melyet azoknak irodalma, bölcsészete, tudománya, művészete, hírlapjai és levelezései vissza-

tükröznek. Szóval híven tünteti föl azt a képet, melyet a francia társadalom önmagáról alkotott. Ez a társadalom pedig mindent elmondott magáról, kivéve a köznapit, az unalmast, vagy azt, a mi a nép életmódjához tartozott.

Taine ezt is kipótolta. Tette ezt azért, hogy »a művelt és tudományos francziákon kívül, megismertethesse magát Franciaországot is«.

Hogy minő utánjárással, minő munkával tette ezt, azt maga beszéli el művének bevezető részében. »Maury úr szívessege — úgymond — és Bontarie úr becses útmutatása mellett alkalmam volt kiaknázni a kéziratí okmányoknak egész seregét; a tartományi felügyelők, adófőnökök, a királyi jogok bérlei, a hatóságok, minden néven nevezendő és mindenféle fokozatú hivatalnokok és magánemberek levelezéseit — a régi uralom utolsó harmincz esztendejéből. A királyi háztartásról szóló különféle jelentéseket és emlékiratokat; a közrendek jegyzőkönyveit és okmányait százhetvenhat kötetben. Az 1789. és 1790-iki katonai parancsnokok levelezéseit; az egyházi bizottság száz kötegében található leveleket, emlékiratokat és részletes statisztikai adatokat; a megyei közigazgatási közegeknek és helyi hatóságoknak a miniszterekkel folytatott levelezéseit kilenczvennégy köteggben. Az államtanácsosoknak 1801 vége felé nyert küldetésükről tett jelentéseit; a megyefőnököknek a consularatus, császárság és a restauratio alatt 1823-ig terjedő levelezéseiket — és más tanulságos, mindeddig ismeretlen adatoknak oly halmazát, hogy nem habozom azt állítani, miszerint a forradalom története még meg sem íratott. Csak ezen okmányok nyújthatnak élő képet a köznemesség, lelkészek, vidéki szerzetesek és apácák, ügyvédek, városi előljárók és polgárok, falusi prókátorok, munkások és művészek, tiszték és közlegénység felől. Csupán ezek tüntetik föl részletesen és közelről az emberek állapotát, a lelkészlakok, kolostorok, városi tanárházak belsejét, a munkás díját, a föld termését, a földműves adóját, az adószedő föladatát, a nagyúr vagy főpap kiadásait, az udvar költségvetését, életmódját és szokásait. Ezeknek kalauzolása mellett pontos számadatokkal szolgálhatunk. Meg tudjuk mondani, hogy óráról órára mit tettek eleink; leírhatjuk valamely nagy ebéd étlapját, s lerajzolhatjuk a díszöltönyt, melyet visel-

tek. Birtokában vagyunk még azon papírmintáknak, melyek után Mária Antoinette királyné ruhái készültek; — másrészt képet alkothatunk a földműves viseletéről is; elmondhatjuk, minő kenyéret evett; megnevezhetjük a lisztet, melyből az készült, s a legpontosabban meghatározhatjuk, mennyibe került neki a kenyér fontja . . . »

Ime, ilyen forrásokból, ennyiféle adatok halmazából készítő Taine az ő hatalmas történelmi munkáját! Ez magyarázza meg hatásának közvetlenségét, adatainak hitelességét és festéseinek gazdag színvegyületét. Valóban, mikor művét olvassuk, úgy érezzük magunkat, mintha ismerős alakokat, mintha kortársaink tetteit látnók szemünk előtt; úgy vagyunk vele, mint maga a nagy író volt forrásai között: szinte kísértetbe jövünk, hogy az ő hőseit hangosan megszólítsuk.

A történetírónak nem lehet nagyobb dicsősége, mint az ha jó lélekkel azt lehet művéről mondani, hogy megeleveníti szemünk előtt a letűnt századok alakjait és viszonyait. Taine e tekintetben oly mesternek bizonyult, a kinek alig akad méltó versenytársa. Műve nemcsak a francia, hanem a világ minden nemzetének irodalmi termékei között a legelső helyek egyikét foglalja el.

IV.

Tainet némely bírálói »a modern Tacitus« címével tisztelték meg. Nem azért, mintha a nagy római történetírónak methodusát követte volna, hanem azért, mert annak bátorságával és eleganciájával fejezte ki meggyőződését és bírálta a népnek és kormányzóinak erkölceseit.

Ezen tulajdonságaiban keressük okát annak, hogy Taine történetírói tevékenysége hazánkban is nagy elismerésben részesült. Kétséget nem szenved, hogy az ő gondolkodásmódjában és a magyar jellemben bizonyos rokonság mutatkozik. Ez a tény és az a körülmény, hogy hazánkban, hol úgyszólván egy századon át a német bölcsészet és itészet foglalkoztatta íróinkat, egyszerre az angol és francia minták tolúltak

előtérbe. Taine-t a legnépszerűbb idegen íróvá tette Magyarországon.

A magyar írók kezdték megfigyelni methodusának következetességét, gondolatainak függetlenségét, erkölcsi tisztaságát, és hatalmas szellemétől inspirációt nyerve, utánozni is kezdték.

De az utánozás inkább csak a külsőségekre, az anyag beosztására és a stílus szépségére vonatkozott. Azt, a mi Taine-t eredeti nagy irodalmi alakká tette, t. i. a történelmi tényeknek fölfogását, senki sem bírta utánozni, mert ő ebben valóban egy a maga nemében. Azt lehet mondani, hogy önmagának külön methodust teremtett.

Miből állott ez a methodus?

Abból, hogy ő mint historikus az emberi cselekedetekre is a természettudomány törvényeit kezdte alkalmazni.

Nem hiába bámulta az angol irodalom óriásait. Azoktól tanult legtöbbet, habár nem lehet tagadni, hogy honfitársai között is talált hozzá méltó mesterekre. Darwinnak a természeti kiválásról szóló tana; Bucklenek az angol civilizáció története; Stuart Millnek inductív rendszere azt a gondolatot erősítették meg benne, hogy az erkölcsi dolgokban is olyan összefüggés van, mint a természet tárgyai között.

Ezen meggyőződésből indulva ki, kutatta az emberi társadalmat, a francia nemzet múltját, az angolok szellemi életét, irodalmát, az eszmék és emberek közötti összefüggést, és azt látta, hogy történetírónak, ki a múltnak képét híven akarja a jelenkor embereinek szeméi elé állítani, óriási föladata van.

Mindenekelőtt le kell győznie azon nehézségeket, melyek abból származnak, hogy a múltból csak holt emlékek és történelmi iratok maradtak fenn, melyeken keresztül lehet egyedül az *élő emberig* eljutnia. A történelmi emlékek és okiratok hazmazából az igazi történelem csak akkor emelkedik ki, ha a történetíró az idők távolságán keresztül meg kezdi különböztetni az élő embert, a szenvedélyekkel fűrüházott, szokásokkal és hajlamokkal bíró, cselekvő embert, hangjával és arzatával, mozdulataival és öltözetével, tisztán és tökéletesen, mintha csak most találkoznánk vele az utcán.

Taine szerint egy nyelv, egy törvényhozás, egy catechismus nem más mint elvont dolog. A cselekvő ember, a testi

és látható ember, a ki eszik, jár, verekszik, dolgozik és küzd — ez a teljes és tökéletes. »Hagyjátok el — úgymond — az alkotmányok és gépezetek, a vallások és rendszereik elméletét, és igyekezzetek az embereket műhelyeikben látni, hivatalaikban és réjteiken, a saját egikkkel, talajukkal, saját házaikkal, ruháikkal, műveltségükkel, lakonáikkal föltüntetni: . . . szóval tegyük a multat jelenné.»

De előtte a testi, a látható és cselekvő ember csak külső jel, mely alatt a láthatatlan, a belső szellemi lényt kell tanulmányozni.

A külső ember alá belső ember van rejtve, s amaz csak ezt nyilatkoztatja ki. És mi ez a belső ember? Az emberi érzések és tehetségek összesége, ama végtelen új világ, melynek hű föltárása képezi tulajdonképeni tárgyát a történetírónak. Ha ez elég kritikai neveléssel bír: képes lesz egy épület minden ékítménye, egy festvény minden vonása, egy irat minden mondása alatt megkülönböztetni azt a különös érzést melyből az illető ékítmény, a vonás, a mondás származott. Míg szeme a szöveget olvassa, lelke és szelleme az indulatok és fogalmak folytonos hömpölygését és váltakozó sorozatát követi, melyekből a szöveg keletkezett. Követi az ember psychológiáját.

Taine oly nagy súlyt helyez ezen psychológiára, hogy nem kételkedik azon meggyőződésének kifejezést adni, miszerint »az oleyészett érzéseknek ezen határozott és kipróbált sejtelmé újította meg napjainkban a történelmet«. A régiek ismerték az embert, de nem ismerték az embereket; nem hatottak be a lelkébe; nem látták a lelkek végtelen különfélétségét és esodálatos szövevényét; nem tudták, hogy valamely nép és kor erkölcsi alkotása épen olyan sajátos és különös, mint valamely növényesalád vagy állatfaj alkotása.

Ma a történelem, épen úgy mint az állattan, megtalálta anatómiáját; s azon írók közül, kik Herder, Müller Ottfried és Göthe óta szakadatlanul működtek a fölfogások javításán különösen Carlylet és Sainte-Beuvet emeli ki. Ez utóbbit e téren egyenesen mesterének vallja. Ettől tanulta megfigyelni azt, hogy a belső és láthatatlan ember állapotai és műveleti bizonyos általános gondolkodási és érzési módokban találják föl okaikat.

Nem lehet tagadni, hogy az emberi érzésekben és eszmékben van rendszer; ennek első rugói bizonyos általános vonások, bizonyos szellemi és szívbéli jellemző tulajdonok, melyek valamely faj, valamely század, vagy valamely ország minden emberével közösek. Épen úgy mint az ásványtanban a kristályok, bármily különbözőek, bizonyos egyszerű formákból származnak; a történelemben is a polgárosodások, bármily különbözőek, bizonyos egyszerű szellemi formákból keletkeznek.

Taine ily irányú kutatásaiban arról győződött meg, hogy minden emberi eszelekvés, alkotás alkotójának bizonyos állandó lélektani állapotát tükrözi vissza; hogy minden emberi művön ott van az illető hajlamainak, tehetségeinek, rokon- és ellen-szenveinek, természeti tulajdonainak és szokásainak egyéni kinyomata. Ebbeli tapasztalatát a népek és nemzetek életére is átviszi és azt mondja, hogy bizonyos korszakokban élő nemzetek ösztönszerűleg követi az általános civilizatio szellemét, azzal összefüggésben áll, és ez a kölcsönös függés ismét közös jelenségekre vezethető vissza.

De azért az általános viszonyok hatása mellett *az egyén jelentőségét* sem tagadja el. Csakhogy ő az egyénnek collectív hatást tulajdonít. Az egyéni lélek, Taine szerint, nem egyéb, mint a dolgok összessége, a mennyiben mindaz, a mit a lélek általános környezetéből merít, személyes tulajdonává válik.

Valamint a természettudományokban a tények és tünetmények viszonyosságának fölismerése tette lehetővé, hogy az ember bizonyos mértékig módosíthassa a természeti dolgokat, — úgy az erkölcsi tudományokban is ez fog képesíteni arra, hogy a történelem folyásába öntudatosan befolyhassunk.

Valamint Cuvier kimutatta, hogy az állati test különböző szervei oly szoros összefüggésben vannak egymással, hogy egyiknek átídomulása okvetlenül a megfelelő más testrészeknek átídomulását vonja maga után; épen úgy a történelemben is kimutatja, hogy egy korszak, nép vagy egyén ösztönei szintén úgy függnek össze, hogy azoknak a legcsekélyebb fokú módosulása egy más egyén, egy más nép vagy időszak jellegében nagy eltérést tüntetnek föl.

Valamint Darwin kimutatta, hogy egy élő fajban azok az egyedek fejlődnek ki legjobban, melyek külön alkátuknál

fogva leginkább képesek alkalmazkodni a fenforgó körülményekhez. — és a természet akként választja és rostálja ki a tökéletlenebb típusokat, hogy az életrevalóbbaknak kiválasztásánál fokozatosan tökéletesítse a fajt: azonképen a történelemben is azt tapasztaljuk, hogy azon nemzetek emelkednek hatalomra, melyeknek tulajdonságai legjobban megfelelnek a kor viszonyainak és a haladás törvényeinek.

Tovább vonva a párhuzamot, az is kétségtelen, hogy valamint az állat- és növény-csoportozatokban némelyek alárendelt szerepet játszanak, míg mások határozó jelentőséggel bírnak: úgy a történelemben is az egyes népek és egyének ismertető jegyei közt vannak, melyek csupán járulékosak, és vannak olyanok, melyek az egész élet- és gondolkodásmód fölött uralkodnak.

Taine fölfogása szerint az egyén nem izolált jelenség, hanem a hely és idő, a viszonyok és a nevelés összes tényezőinek természetes productuma. Oly fölfogás, melyet előtte már a francia Montesquieu, a német Herder és az angol Buckle is formuláltak; de ezeknek egyike sem alkalmazta oly hajthatatlan logikával, mint ő.

Tainének kedvencz theoriája a történeti nagy emberekre nézve az, hogy azok a *faj*, a *környezet* és az *időpont* eredményei; hogy ezekben tükröződik vissza az emberi tehetség legnagyobb mértéke: ezeknek általános árama hozza fölszínre a művészeket, az államférfiakat és a vallási reformatorokat, szóval: mindazon kiváló szellemeket, kik koruknak és fajuknak eszményeit megvalósítják. Ezen elméletét hajthatatlan szigorúsággal alkalmazza mindenütt, mint egy matematikus, a ki a maga tételét a logikus következetességével bizonyítja be.

A *faj* alatt ő az embernek azon veleszületett és öröklött tehetségeit érti, melyeket magával hoz a világra, s melyek rendszeren össze vannak kötve a vérmérsékletben és a testalkatban élesen kiváló különbségekkel. Ezen tehetségek különbözők a népek különfelesége szerint.

A *környezetet* részint a természet, részint az emberek képezik. Néha az éghajlat, néha a politikai körülmények, néha pedig a társadalmi viszonyok hatnak közre. Tekintsünk magunk

körül — írja Taine — tekintsük bármiféle faj vezérlő ösztöneit és beleoltott tehetségeit, szóval egész szellemi irányát . . . : legtöbbször e tartós helyzetek, e környező viszonyok egyikének művét találjuk ott; művét valamely állandó és örökös nyomásnak, mely egy tömeg emberre, egyenként és összesen, nemzedékről nemzedékre nem szűnik meg hatást gyakorolni: Spanyolországban a nyolczszázados kereszties háború a muzulmánok ellen . . . a mórok kiűzése, a zsidók kifosztása, az inquisitio behozatala, a katholikus háborúk által; — Angliában a nyolczszázados politikai intézmények, melyek között az emberek fölemelt fővel járnak és tisztelettel meghajolnak, függetlenek és engedelmesek, s hozzá szoktak a törvény tekintélye alatt testületileg küzdeni; — Franciaországban a latin szervezés, mely eleinte a tanulékony barbárokra erőszakolva, az általános romlásban széttörik, majd magától megújul a nemzeti ösztön alattomos működése folytán, az örökös királyok alatt kifejlődik, és végre a forradalmak között hanyódló dynastiák alatt bizonyos egyenlőséges, központosított kormányzati köztársaságban végződik.

Az időpont szerepe szintén kétségtelen.

A mint a nemzeti jelleg és a körülmények határozó hatást gyakorolnak az események fejlődésére, azonképen hat erre azok megtörténtének időpontja is. Ez alapítja meg az időben egymást követő dolgoknak összefüggését; ez teremti meg az úgynevezett *föltételeztségi viszonyt*, melynél fogva bizonyos történeti tények csak az előzmények tényei után következhetnek; ők magok is föltételt képezvén a jövőre. Az angol forradalom egyfelől az angol nép jelleméből, másfelől a Tudorok által a Stuartokra örökül hagyott despotismusból eredt. — XIV. Lajos monarchiája szintén egyrészt a Bourbonok alatt kifejlődött nemesi anarchiából származott.

A nagy művészek is rendszeren elődeiknek váltain emelkednek magasra. Az egyik előd, a másik utód: az elsőnek nincs mintája, a másoknak már van. Úgy áll itt a dolog valamely néppel — mondja Taine — mint egy növényvel; ugyanazon nedű, ugyanazon hőmérsékben s ugyanazon talajon, fokozatos működésének különböző szakaszaiban, különféle alakulásokat hoz létre, bimbót, virágot, gyümölcsöt, magvat, úgy hogy

a következőnek föltétele mindig a megelőző, és ennek halálából születik.

Ez az a törvény, mely szerint a nagy történeti áramlatok alakulnak, azaz valamely szellemi forma vagy uralkodó eszme hosszas uralkodásai, mint az önkéntes alkotások ama korszaka, melyet renaissancemak nevezünk, — vagy a szónoklati osztályozások időszaka, melyet classicus kornak hívnak, — vagy a mysticus synthesisek ama sorozata, melyet alexandriai és keresztény korszaknak mondunk, — vagy a mythologiai virágzások ama sorozata, melyvel Németország, India és Görögország keletkezésénél találkozunk.

Taine egész biztossággal állítja, hogy az ismeretlen alkotásokat, melyek felé a századok áramlata hajt bennünket, egészen a három öserő, t. i. a faj, a környezet és az időpont kelti életre és szabályozza. Azt mondja, hogy, ha ezen erőket meg lehetne mérni és számokkal jelölni, akkor a jövő polgársultság tulajdonait, mint valami formulából, ki lehetne belőlk vonni; és hogy ha, daczára jelzéseink látható bizonytalanságának, és mértékünk nagy hiányosságának némi fogalmat akarunk alkotni általános sorsunkról, akkor ezen erők megvizsgálására kell alapítanunk jövődőlésünket. Mert midőn azokat elszámáljuk, a cselekvő erők egész körén áthaladunk, és ha tekintetbe vettük a fajt, a környezetet és az időpontot, — azaz a belső rugót, a külső nyomást és a már megszerzett serkentést, akkor a mozgásnak nem csupán valódi, hanem minden lehetséges okaát is kimerítettük.

A történelmi alakulások minden ágának megvan a maga külön erkölcsi állapota; megvan a maga törvénye, melynél fogva egyik-másik hirtelen kiemelkedik, mint a festészet Flandriában és Hollandiában a XVII. században, mint a költészet Angliában a XVI-ik században, mint a zene Németországban a XVIII-ik században. Az ilyen jelenségeknek törvényét és psychológiáját kell alaposan tanulmányozni, mert valaminth a esillagászat alapjában nem egyéb, mint mechanikai, — és a physiologia vegytani problema, épen úgy a történelem lényegileg nem egyéb psychologiai problemánál. Fájdalom, e problema megoldására még eddig kevés kísérlet történt. Saint-Beuve és ennek nyomán Taine megmutatták, mennyi hasznot

lehet húzni egy irodalmi emlékből, ha valaki ki tudja venni belőle a lelket. Egy-egy gazdag tartalmú műben, egy-egy hatalmas történelmi férfuban ott találjuk egy léleknek, gyakran egy századnak, néha egy egész fajnak psychológiáját.

Ilyenek a történelmi typosok, az emberi nem különböző változatainak legtokéletesebb typosai, melyeket Taine mindig mesterileg tudott kiválasztani és elrendezni.

Mikor osztályoz, mikor a typosok egyikét a másikának alárendezi, értékük és hatásuk szerint, érezzük, hogy minden érdekli, de érdeklődése és bámulata leginkább azok iránt uyilvanul, a kik bármiféle typut teljesen valósítanak meg.

Tainenek logikai tehetsége hozta létre elméletét, mely nála a legkérlelhetlenebb determinísmussá lett. Ez a determinísmus képezi alapját minden baladásnak és minden tudományos kritikának. Ebben keresi és találja föl a történelmi cselekmények magyarázatát úgy mint a szellemi művek magyarázatát is.

Szellemének logikai munkájában mindig tényekkel számolt, melyeket rendkívül éles szemmel figyelt meg, fáradhatatlan lelküsméretességgel gyűjtött és szigorú rendszerben csoportosított össze.

Ezen ridegnek látszó logikai és matematikai eljárás daczára mégis rendelkezett egész a visióig fokozódó képzelődés tehetségével, mely őt a történelem valóságos festőjévé tette.

Ebben állt az ő történetírói hatalma; de egyúttal gyengesége is.

V.

Természetesnek kell találnunk, hogy Taine nagy történelmi művének tudományos és irodalmi értéke fölött a legkülönbözőbb ítélőletek nyilvánultak. A dícséret hymnusait zengő írók örömjajába itt-ott a gáncs és a kárhóztatás nyers hangja is belevegült. Éles támadások emelkedtek olyan helyről is, a honnan azok legkevésbé voltak várhatók.

A szelidebb bírálók *gyanús* történetírónak tartották, mivel nemcsak egyes írókat és műveiket, hanem egész nemzeteket

és korszakokat saját kedélyhangulata szerint ítelt meg, és a saját személyiségét, saját lelki világát belevegýtette azon tárgyakba és eseményekbe, melyeket tanulmányozott.

Az élesebb bírálók egyenesen *pártszenvedélylyel* vádolták, mivel a forradalmat és a társadalmi rend erőszakos fölforgatását elítélte és a szereplők némelyike iránt valóságos ellenzenvet tanusított.

Kétséget nem szenved, hogy Taine már methodusánál fogva is a saját idealísmusát és hajlamát erősen belevegýtette a festésül használt színekbe.

Többé-kevésbé minden történetíró megteszi ezt, mivel senki sem veheti le saját egyéniségét, senki sem gondolkozhatik másnak eszével, nem érezhet másnak szívével. Midőn tehát Taineről azt mondják, hogy túlságosan belevegýtette saját fölfogását, ezzel egy egész történelmi iskolának olyan hibája érintetik, mely tudatos eljárásával kiváló varázst gyakorol az olvasóra.

Taine mintegy önkéntelenül jellemzi önmagát, midőn Balzacról írt jellemrajzában ezeket mondja: »Mindenkiben van bizonyos megszokás, mely irányozza s kényszeríti, hogy előbb ide, aztán amoda nézzen, hosszasabban vagy rövidebb ideig, lassan vagy gyorsabban, — itt képzelődésre, eszmélkedésre, anott meg tréfára serkentve, úgy hogy akármivel foglalkozik, mindig abba esik bele; mert ez a szükségyszerűség szokásává, hajlamává és modorává vált. . . .»

Igen, az ő módszere volt az a szükségyszerűség, mely neki szokásává, hajlamává és modorává vált. Szigorú erkölesi nézeteinél fogva nem elégszik meg pusztán a tények boncsolásával, leírásával és elbeszélésével, hanem ítél és méltatlankodik. A helyett, hogy a régi uralom bukásában, a forradalom erőszakosságáiban, továbbá a császárság dícsőségében és zsarnokságában egyszerűen az események természetszerű és kikerülhetetlen bekövetkezését mutatni föl, — beszél hibákról, tévedésekről és bűnökről, melyek Francziországnak romlását idézték elő. A rémuralom szörnyűségei fölháborítják, és a nagy Napoleonnól, mint a XIX-ik század condottierjéről, valóságos gyűlölettel beszél. Úgy tünteti föl, mint oly embert, a kinél büszkébb és gögösebb lény soha sem szerepelt a történelemben,

Ezt sokszor szemére vetették Tainenek, mint következetlenséget, mivel saját bölesészeti determinismusától eltérve, az indulat ingoványos talajára lépett.

Némelyek azt állították, hogy reactionárius politikai nézetei az 1848-iki februáriusi forradalomban tapasztalt tények benyomásából eredtek. Ő ugyanis mint fiatal ember jelen volt egy véres összeütközésnél, melynek borzasztó jelenetei letörülhetetlen nyomokat hagytak érzékeny lelkén.

Mások azt állították, hogy lelkében gyermekkorától fogva volt bizonyos hajlam a hatalmas egyének iránti ellenszenvre. Végre a politikusok azt vélték fölfedezhetni, hogy a forradalom és Napoleon iránt tanúsított szigorúsága csupa pártszenvedélyből eredt, és nem volt más célja, mint hogy ezzel magát a conservatívoknál behízelegje. Sőt olyanok is akadtak, a kik azt akarták reá kisütni, hogy félt a commune terrorismusától stb.

Lehet, hogy az újabb báború és a commune mozgalmi kedvezőtlen hatást gyakoroltak lelkére: de a ki őt mint egyént ismeri, a ki politikai és erkölcsi nézeteinek és módszerének szigorát megfigyeli, az a forradalmárok elleni süjtő kritikát is csak az ő tudományos fölfogása természetes következményének fogja tekinteni. Ő, ki hazáját őszintén szerette, azon nézetben volt, hogy Franciaországot a forradalmak fogják tönkre tenni: s ezen meggyőződésben levén, természetes, hogy fölbáborodott, midőn látta, hogy Franciaország újabban is a bukás szélére jutott. Azt hitte, hogy hazája az erőszakos tragikus eseményeknek áldozatán fog esni.

Taine pedig a természetszerű fejlődés elvének híve. A forradalmat, mint a természetes fejlődésnek akadályát, elvből kárhoztatta. »A forradalom — úgymond — burkolózzék bár még oly nagyhangú nevek alá, hordozza bár ajkán a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget: alapjában véve a birtokviszonyok fölforgatása.« Helyen fölfogás mellett kétszeresen kellett kárhoztatnia az olyan forradalmat, minővé a jakobinusok uralma alatt a francia forradalom lealjasodott, melyben a név és tény teljes ellenmondásban volt, melyben a szabadság jelszava a leggonoszabb tettek eltakarására szolgált, s az alkotmány »a haramiaság intézményévé« lőn.

De vajjon *ilyennek* kell-e lennie okvetlenül minden forradalomnak? Nem lehet-e képzelni olyan forradalmat is, mely menten minden túlzásoktól, fölszabadítójárá és megváltójárá lesz valamely népnek?

Az elnyomott, leadjasított és a haladásban erővel megakasztott népeknek nincs más menedékük mint a forradalom. Ha okát keressük, azt rendszeren az elnyomókban és nem az elnyomottakban fogjuk megtalálni. — mert az ember is, mint minden lény, levegőt akar színi, fényt akar látni, szabadságot akar élvezni és belehelleni.

Ha a múlt század végén élt francziáknak elég szabadságuk, jó alkotmányuk, megfelelő parlamentjük és közigazgatásuk lett volna; ha a nemzet testét képező egyes társadalmi osztályok között lett volna valami viszonyosság, méltányosság és jóakarát: kétséget nem szenved, hogy nem jutott volna törésre a dolog. A fenförgő hibák rendes úton is megjavíthatók és a visszaélések megszüntethetők lettek volna. De a viszonyok odáig fejlődtek, hogy csak forradalommal vélték a bajt megorvosolhatni.

Mind az a borzasztóság, melyért Taine méltán megrója, sőt elítéli a forradalmat, nem annak lényegében, hanem túlzásaiban áll. A democratiáknak nincs nagyobb ellensége mint a türelmetlenség és a demagogia. Mind a kettő megvolt, még pedig túlzott mértékben, a francia forradalomban.

Taine azt a kormányzatot, melyet Napoleon »a bölesészet és kard szövetségének« nevezett el, elég drasztikus nyelven »bölesészeti kaszárnyának« mondotta. »Soha sem építettek — úgymond — ennél szebb, arányosabb és ékesebb külsejű kaszárnyát, mely jobban eleget tenne a fölületes észnek, elfogadhatóbb volna a közönséges józan észre nézve, kényelmesebb a korlátolt önzés számára, mely jobb karban tartott és tisztább volna, mely jobban el volna rendezve az emberi természet középső és alsó részeinek fegyelmezésére, az emberi természet magasabb részeinek elsatnyítására vagy megrontására ...«

Lehet, hogy némely ítélete túlságosan szigorú volt; azt sem akarjuk tagadni, hogy nézete nem volt mindenkor helyes, és hogy némely memoároknak túlságos forrásbecset tulajdonított; de másfelől el kell ismernünk, hogy törekvése az

igazság fölüntetésére mindenkor tiszta és őszinte volt. Nem mondott el mindent, de a mit elmondott, az alapjában igaz és való. Senki sem fogja tagadni, hogy a régi uralom monarchiája maga készítette elő saját bukását; azt sem lehet kétségbe vonni, hogy a forradalom idézte elő az anarchiát minden bűneivel együtt; az is igaz, hogy a jakobinismus a gyűlölet és irigység szellemét idézte elő, mely előkészíté a despotismus útját, melyen aztán Napoleon oly magasra emelkedett.

Taine ezeket a történelmi tényeket a bizonyítékoknak oly bőségével és az eszméknek oly erejével tüntette föl, melyek meggyőződést keltenek föl minden oly embernél, a ki nincs elfogulva.

Nem csekély merészség kellett ahhoz, hogy Taine a nemzete hiúságának bizolgó francia chauvinizmussal szembe szálljon és hogy a francia történet egy nagy részét a mystikus legendák országába űzte. De ő birt a tudós rettenthetlen erkölcsi bátorságával s nem törődött a közvélemény fölzádulásával sem akkor, mikor Napoleont a közfölfogásnál lejjebb szállította, sem akkor, mikor az angol Shakespearet a legnagyobb francia színműről, Racine fölé helyezte. Irói becsúgyához tartozott a hamiis bálványok ledöntögetése s a korlátolt elmék babonáságának szétoszlátása. Dícselkedve mondja, hogy neki nincs pártja, nincs politikai elve. Reá nézve csak a *tények* bírnak értékkel, melyek hőleselkedésének és történetírásának anyagát képezik. Nincs szüksége sem pathetikus declamatiókra, sem nemzeti hízegésekre.

Ő saját nemzete iránti szeretetét azzal kívánta kifejezni, hogy szemébe mondja a hiúságának nem hízegő igazságokat. Meg volt győződve: miszerint a rendes haladás s az igazi szabadság csak ott létezhetik, a hol erős traditiók vannak, a hol a szerzett jog iránti tisztelet egyesült a társadalmi szellemmel. Ezért szerette és bámulta Angliát, és ezért volt szigorú saját hazája iránt, mint oly rajongó, makaes ország iránt, »a hol a társadalmi szokás hatalma elmossa a jellem eredetiségét, a hol a nevétséges szigorúbb megítélésben részesül mint a bűn, a hol nem tudják sem a magok jogát megvédeni, sem a másét tisztelni, a hol fölgvűjtják házaikat, a helyett hogy megjavítanák, a hol a nyugalom szükségének érzete többre becsüli a despo-

tismus meddő biztosságát, mint a szabadság termékeny izgalmaik».

Taine sokszor tett szemrehányást Franciaországnak, hogy mért nem követi Anglia példáját. Franciaország viszonyai indították a Graindorg kegyetlen satyrájának megírására; Anglia jelességei lelkesítették a »Notes sur l'Angleterre« följegyzésére.

Józan fölfogását és igazságérzetét nem vesztegették meg sem a hangzatos jelszavak, sem a francia nép diectivágya. A királyok bűnei mellett meglátja a nemzet bűneit is.

Fölmutatja és bíralatosan megismerteti a társadalmi bölcsészetének azon elveit, melyeken aztán az új társadalomnak kellett volna fölépülnie: a *népfenségről*, az emberi *jogokról*, a társadalmi *szereződésről*, a *szabadságról* stb. szóló új tanokat, melyek teljesen megzavarták a félművelt és bölcsészeti előképzettség nélküli társadalom fejét és előidéztek a forradalom szörnyűségeit.

Taine maga egy alexandriai Kelemenből vett szép hasonlatban fejezi ki azt a tényt, hogy az emberek a leghangzatosabb eszmék czíme alatt miképen aljasodtak le egész a vadállatok színvonalára.

»Egyiptomban — úgymond — a templomok szentélyeit aranszövetű fátyol takarja; de ha az épület belseje felé akarunk menni és a szobrot keressük, komoly arczczal közeleg felénk a pap, hymnust énekelve egyiptomi nyelven, és kissé fölemeli a fátyolt, hogy megmutassa az istent. Mit látunk ekkor? Krokodilt vagy kigyót, vagy valami más veszedelmes állatot; előtűnik az egyiptomiak istene: *bíbor szőnyegen fet-rengő vadállat.*«

Ime Franciaország képe a mult század végén! Taine tizenkét évig tanulmányozta a templom titkait. Mint alexandriai Kelemen, szemlélte először a templomot, aztán kereste az istent. És mit talált a század leple alatt födött szentélyben? Azt, hogy a francziák megrészegülve új társadalmi dogmáiktól, a haza templomának szentélyébe vitték és aranyos fátyol mögött bíbor szőnyegre fektették a krokodilt, azt a gyalázatos szörnyeteget, mely emberévő és pusztító vadállatként dühöngött saját hívei között!

Semmi sem meghatóbb és tanulságosabb, mint e dühöngés leírása. Taine gondosan megkülönbözteti a vadállatot az azt körülvevő fénytől. Leírja erejét, gyomrának képességét, szerveinek szerkezetét, életmódját és szokásait; megállapítja ösztöneit, tehetségeit és vágyait. Szemképriziató sokaságban és változatosságban tünteti föl a forradalmi korszak ezen istenségének imádóit, ez istenimádás költségeit és áldozatait tíz hosszú éven keresztül. S nem lehet tagadni, hogy ez istenség uralmának története nagy tanulságokat foglal magában; de csak azok számára, a kik az erkölcsi zoológiát kedvelik, a kik az emberi szellem titkait s képességeit szeretik, a kik az igazság keresésében a bizonyítékok erejét mérlegelik. A ki a francia forradalomról oly fogalmakkal bír, hogy az »a szabadság, a testvériség és egyenlőség« elveinek diadalút hozta létre; a ki azt hiszi, hogy azok a »krokodilok« emberbarátok voltak, kik a szabadság szent nevében csak a bűnösöket ették meg és csak a bába szent oltárán áldoztak; azok Taine könyvének olvasása után ki fognak gyógyulni balhiedelmökből és legalább is gondolkodó emberré válnak.

Az a megbomlott társadalom, melyben az egyedüli tényleges hatalmat a nép szenvedélyei képezik; melyben az uralom azé, a ki ama szenvedélyeknek legjobban hizelegni tud, a ki ama szenvedélyeket fölizgatni és nevelni tudja, — a törvényes kormány mellett egy törvénytelen kormány támadt, mely az elsőnek helyét elfoglalván, csak azt bizonyította be, mennyire képes az emberi természet elvadulni, ha a népfenség dogmájának hité fölizgatja az értelmet, elhomályosítja vagy elnyomja a nemesebb érzelmeket.

A francia nép minden merényletének és lázadásának igazolására a *népfenség dogmájának* elméletét hozta föl. S ez az elmélet nem volt rögtönözve, hanem éveken át legjelesebbnek hitt írók által kifejtve, a közgondokozásba átültetve. Ezen dogma szerint a kormány azonnal elűzendő, mihelyt a nép érdeke ellen cselekszik. Hogy mi a nép érdeke, azt a tudatlan nép tömege határozza meg. Ez az ő kiváltságos joga, melyet semmiféle hatalom sem vehet el tőle. A népnek eltulajdoníthatlan joga a királyt és minisztereit ellenőrizni, figyelmeztetni, leszádni, s ha kell, állásaikról elesapni; ugyancsak az ő joga szemmel

kísérni az alkotmány ellenségeit, elfogni és elítélni a gyanúsokat, a népszabadság és a népfenség nyílt és titkos ellenségeit. És minthogy a *titkos* ellenségek veszedelmesebbek mint a nyíltak, tehát azok ellen kell a legszigorúbb rendszabályokat fölláztatni és alkalmazásba venni.

Ugyanez áll az országos követekkel is, a kik csak addig folytathatják a törvényhozás munkáját, míg a nép akarja, és csak oly irányban, a mint azt a nép tűzi ki. A gyűlés, még az alkotmányozó is, bitorolja a nép jogait, a midőn oly törvényeket alkot, melyeket a nép nem hagyott jóvá. A nép cselekszik és kormányoz. Ez ellen jogosan és büntetlenül senki sem szólhat.

És valóban ilyen elmélet alapján cselekedtek a klubok, cselekedett a féktelen nép, mely maga fölött törvényt és urat nem ismert.

Minden gyilkosság és erőszakosság a *közérdekekkel* igazoltatott.

Természetes, hogy ezt Taine nem helyeselhette; sőt a legmélyebb megbotránkozását fejezte ki nem annyira a nép fölött, mint azon államférfiak fölött, a kik azt vezették.

»Ha a nép — úgymond — melyet az adók elnyomtak, nyomorulttá, éhezővé tettek s a szájhősök és sophisták tanakkal félrevezettek, újjongva fogadja és gyakorolja ez elméletet, még ez érthető: midőn a szenvedések már elviselhetetlenek, az emberek fegyvert kovácsolnak mindenből, és az elnyomottra nézve minden tan igaz, ha arra segíti, hogy megszabaduljon az elnyomástól. — De hogy politikusok, törvényhozók, államférfiak, sőt még miniszterek és a kormányzás fő emberei csatlakoznak ez elmülethez, és pedig annál szorosabban ragaszkodnak ahhoz, minél rombolóbb lett az; — hogy három éven át mindennap, részenként lássák leroskadni a társadalmi rendet annak csapásai alatt, és soha sem ismerjék föl benne annyi romlás eszközét; hogy a legvégzeteljesebb tapasztalás világgossága mellett, a helyett, hogy annak rossz hatását fölismerjék, — jó tetteit dicsőítsék; hogy közülök többen, egy egész párt, majdnem egész gyülekezet, tiszteljék azt, mint valamely dogmát, és alkalmazzák mindvégig a hit lelkesülésével és ridegségével; hogy általa folyton a mindig szűkülő szükületezük tereltesse, s ők mindig előre haladjanak, egyik a másikat

előre úzve és letaposva; hogy elérve a véghatárhoz, képzelt szabadságuk templomában, rögtön azon veszik észre magokat hogy egy vágóhídon vannak; hogy ezen *nemzeti vágóhídon* belül fölvaltva ők hol vágólegények, hol levágandó marhák; hogy az általános és tökéletes szabadságról szóló elvökkel oly zsarnokságot hoztak létre, mely még Dahomeynek is becsületére válnék, oly törvényszéket, a milyenek az inquisitói voltak, emberi hekatombákat, minőket a régi Mejjók mutat föl; hogy börtöneik és vérpadjaik közepette soha sem szüntek meg abban hinni, hogy mind ebben teljes joggal járnak el, hogy ők ember-ségesek, erényesek, és hogy bukásukban vértanúknak tekintes-senek; bizonyára ez nagyon sajátos; — az észnek ily elté-velyedése s a gögnök ily túlzása ritka dolog, s hogy mindez megtörténjék, ahhoz a körülményeknek oly összejárására volt szükség, a milyen csak egyszer történhetik meg.

Valóban, a ki a francia nagy forradalomnak okait, tényeit, szenvedélyeit és bűneit elfogulatlan szemmel tanulmányozza; a ki nem téveszti szemei elől azon magasztos eszméket, melyek jelszavakül használtattak: az kénytelen beismerni, hogy annál bonyolultabb, de egyúttal érdekesebb s tanulságosabb tárgy nem igen létezik egy ambitiosus és nagy történetíróra nézve.

Taine behatolt annak szellemébe, fölmutatta annak bűneit és erényeit. Nem az ő fölfogásának függetlensége az oka, hogy ha több bünt látott benne, mint erényt!

VI.

Taine mint író, mint festő és elbeszélő egyiránt mester-nek bizonyult be. Kevés francia író sajátította el a tények csoportosításának és az állapotok és egyének festésének tech-nikáját oly mértékben mint ő.

A természetet és a történelmet a festőművész szemével nézte. Az emberek erkölseiben, szokásaiban, külső díszében a belső élet eleven vonatkozásait szemlélte. Művészete nemesak az események okozatos összefüggésében, hanem az indokok és körülmények ügyes csoportosításában és a részletek eleven fes-tésében áll. Mint historikus elbeszéléseiben az emberi nem

különböző változatainak legtökéletesebb típusait keresi. Cso-portosításaiban és osztályozásaiban érezzük eszének mozgató erejét, a mint mérlegeli egyéneinek jellemait a szerint, a mint azok többé vagy kevésbé képviselik koruknak kiváló jellemét — leghívebb típusát.

Nagy történelmi dolgozataiban, különösen a francia for-radalom leírásában, az emberi természet romlottságának követ-kezményeit a szomorú tények legkirívóbb színeivel festi le. Leírásai valóságos festett képek, melyeken fokozatosan hal-mozza a fény és árny ellentéteit. Képzelete nem ábrándozó, hanem színező és egyénítő. Ő valóban szemünk elé állítja a dolgokat minden intenzív színeikkel együtt. A Pyrenéekben való utazása a leírás virtuositás példányképe. Leírja az orszá-gok lakóit, azok erkölseit és életmódját a czélból, hogy meg-magyarazza azoknak gondolatait és érzelmeit.

Taine a legnagyobb mértékben bírt azon tehetséggel, hogy az egymástól leginkább eltérő, tehát a legkülönbözőbb civilizációnak és társadalomnak ékességeit és sajátosságait lát-hatóvá tegye, és hogy a részletes vonások tömörítése és a leg-jellemzőbb vonások kiválasztása által egészen eleven összbonyo-mást hozzon létre.

A mi a könnyű olvasmányokhoz szokott olvasót Taine műveinek olvasásánál leginkább zavarja, az többnyire abból áll, hogy ő a styl festőiségébe belevegyíti a dialektikának szá-raz elemeit, hogy szellemi dolgoknál a physikát és a physiolo-giát is állandóan összekeveri, mintha ezzel is methodusának helyességét akarná kiüntetni. Valószínűnek látszik, hogy e zavart nem annyira a styl tarkasága okozza, mint inkább az olvasónak a magasabb bölcsészeti és természettudománybeli járatlansága.

Egészben véve Taine irálya a tárgy természetéhez simul. Mindenütt szép, folyékony, világos, itt-ott esillogó, néhol egész körmondatokká szélesedő és szónoki pathosba átesapó, de min-dig egy magasabb fenséges harmóniába olvadó.

Hasonlatai és képei a történelmi elbeszélésnél ép oly fes-tőiek mint igazak, gyakran drastikusak, de a ténynek meg-felelők. Mikor a régi uralom leírásánál az udvari méltóságok

haszontalanságát és fényűzését részletezve, az állapotról egy összképet akar adni az olvasónak, azt a következő goromba, de hü hasonlattal teszi: »Franciaország hasonlít egy óriási istállóhoz, melyben a telivér lovak kétszeres, sőt háromszoros adagban részesülnek s ezért télenek maradhatnak vagy csupán fél szolgálatot tesznek; míg ellenben az ígás lovak fél adag takarmány mellett, s néha a nélkül is, a terhet vonni tartoznak. De még az említett telivér lovak között is van egy szabadalmazott sereg; ezek a fényes jászol alatt ellenek s társaikat elűzik s azoknak részét is fölfalják; ezek kövérek, ragyogók, szőrük tiszta, nyakig állanak az alomban s nincs egyéb dolguk, mint hogy jóllakásig zabáljanak. Ezek az udvari nemesek . . .»

A közérdekről megfélelkező aristokratiáról például azt mondja, hogy *hasonlít az elesapott táborkarhoz*, mely dorbézolással tölti életét és nem törődik altisztjeivel . . .

A királyt egy helyen azon tölgyfához hasonlította, melyet aljától tetejéig számtalan folyondár vesz körül és elfojt. (I. 173.) »Romlott államnak« nevezí azt, mely hasznos polgárait hajtölteti, hogy elősdi udvaronczeit hizlalhassa. (I. 410.) A XVIII. század elméleti szerinte olyanok, mint a szárnyakkal ellátott magvak, melyek saját erejükből repülnek szét mindenfelé.

Szép és találó hasonlatokat használ a nép nyomorának, tehetetlenségének és tudatlanságának föltüntetésére; szabadjon ezekből is néhány példát idéznünk. »Ha a folyó medre szűkig telve van, elég a víznek növekedése is, hogy kiáradjon. Ilyen volt a nyomor a tizenhetezadik században . . .« — »A nép hasonlít azon emberhez, ki egy tóban gázol; a víz a szájuig ér s ha a talaj csak legkevésbé enged, ha a legesekélyebb hullámszás támad, elveszti lába alól a talajt, alábukik és megfúl. A víz színének kellene esnie vagy valamely csatornán lefolynia. Míg ez nem történik, a szerencsétlen csak néha lélegzhetik föl és minden pillanatban a megfúladás veszélyének van kitéve. Az új tanok meg nem mentik.« (I. 529.) — »A nép értelmetlen. Minden tárgy ferde világításban tűnik föl előtte; azt mondhatnók, hogy gyermekhez hasonlít, mely az út vala-

9 I. kötet, 106. lap.

mely kanyarulatán minden fában vagy bokorban rémítő kisér-tetet lát.« (I. 590.)

Egy-egy odavetett kép gyakran többet magyaráz meg mint más írónak egész fejezetei. Mily nagy igazság rejlik abban, mikor például a politikai eszméket »oly vegyészeti ké-szítményekhez« hasonlítja, melyek a vegyész kezében ártatlanok; de borzasztók lesznek, ha a járó-kelő emberek lábai alá kerül-nek!« Avagy lehet-e kevés szóval többet mondani a francia királyok pazarlásainak föltüntetésére, mint mikor Taine hosszas festés helyett ridegen odaveti, hogy XV. Lajos évenként 477 milliót tékozolt el az adózó nép verejtékéből, hogy istállóiban 2000 lovat tartott és hogy Pompadour asszonyra 36 milliót költött!

Politikai és állambölesészi jeles mondataiból egész gyű-teményt lehetne összeállítani, mely ép úgy tenne tanubizony-ságot az író költői fölfogásáról és lelkesedéséről, mint bölesészi és emberi mély tudományáról. Nem állhatjuk meg, hogy néhá-nyat ne közöljünk belőlük annak bizonyosságául, mennyire igaz-talan itéletet mondtak róla azok, kik a képzelmet és költői fölfogást egészen megtagadták tőle. Ezt tette többek között Amiel, a ki Taine irányában, francziás túlzással, a »gépek zör-gését« és a »laboratoriumok kellemetlen szagát« véli fölfedez-hetni. Szerinte ez irány csupa chemiából és technológiából áll, mely szigorú és száraz, átható és kemény, erős és zordon; melynek nincs sem kelleme, sem humanitása, sem nemessége, sem gratiája, — mely épen ezért nem lelkesít, csak tanít. »Azt képelem. — úgymond a bíráló — hogy ilyen lesz a jövő iro-dalma, mely amerikai fölfogással éles ellentétet képezend a görög művészettel; mely algebrát helyez az élet helyébe, száraz formulát a képzelem helyébe, a lombik kigőzölését Apolló lelkesége helyébe, hideg nézetet a gondolat játsziséga helyébe. Röviden: ez a költészet halála, a tudomány által meggyűzva és fölbonezolva.«

Világos, hogy ez túlzás, melyet csak a francia írók eltérő nézeteinek és egyes iskoláknak heves harcából lehet kimagya-rázni. Taine barátai ezt már többször megczáfolták, még pedig olyan műveire való hivatkozással, melyekben valódi művészi lelkesedés költői irálylyal párosul, minő például »Szent Odile«

és »Iphigenia Taurisban«. Nem szükséges itt az antik művészet iránti lelkesedésére mutatnunk, mely megfelelő szép irányban jelentkezik; elég legyen csak történelmi műveiből idéznünk néhány mondatot azokhoz a szép hasonlatokhoz, melyeket fentebb idéztünk.

A régi uralom festésénél, a dolog természeténél fogva, sokat foglalkozik a király és a nép sorsával, s ezt igen változatos képekben illusztrálja. Mikor a közhatalmak elsatnyulását festé a királyi hatalommal szemben, többek között így szól: »A király az ország egyetlen képviselője. A többi közhatalmak, hasonlóan az óriási tölgy árnyékától elnyomott fákhoz, az övének növekedése által kivésztek; a mi megmaradt belőlök, betölti a körülötte levő helyet és mint a rózsából vagy elszáradt törzsökből álló rakás veszi azt körül.«

»A nagyok megnyírják a nyáját, melyet oltalmazniok kellene . . . A megnyírótt nyáj végre megtudja, mit tettek gyapjával . . . Előbb-utóbb vissza fogja lökni e bírvágyó kezeket, melyek mindig megnyílnak és sohasem telnek be, e tehetetlen embereket, kik nem látszanak egyébre lenni e világon, mint hogy mindent elvegyenek és semmivel sem bírijanak . . . eljön az elszámolás napja; s ha ez megjő, a nyírók egyedül lesznek.«

Mikor a királyi társaságról s a szalonokról beszél, akkor az illatszerek drágaságától veszi a szép hasonlatot, mely képies kifejezésekkel így szól: »Mondják, hogy a perzsa királyok által használt rózsaszesz egyetlen unciájának sajtolására százezer rózsza szükséges; ilyen e szalon, kis arany- és kristályból készült palackoeska, mely az emberi élet legjavát tartalmazza. Ennek megtöltésére első sorban is egy nagy aristokratiára volt szükség, mely melegágyba ültetett át, és ezentúl gyümölestelen marad; csupán virágokat terem s ezután a királyi görebbe egész nedve néhány illatesebben központosul. Ára óriási, de hiába, a legfinomabb illatszerek igen drágák.«

Ez utóbbi szavak jellemzik Tainenek azon eljárását, hogy a képek tanulságait szereti intésül és oktatásul fölhasználni. Mikor ellentéteket használ, mint például ezek: »A katonái fokozatok megvannak az öltözetben, de nem a lelkiismeretben.« — »Mikor a góg erénynyé válik, vétek nélkül annak ellenállni

nem lehet.« — »Az állatokat védik és ápolják, mintha emberek volnának; az embereket lövik, mintha állatok lennének« . . . ez csak a styl szépségét fokozza. De mikor nagy igazságokat tartalmazó mondatokat használ, az a mű becsét és tartalmát emeli. Ilyenek például:

»Ne higgy annak, ki azt mondja, hogy rendet akar csinálni; a rendelkezés soha sem egyéb, mint mások fölött úrrá lenni akarás, mások zaklatása.«

»Két dolog veszedelmes az emberre nézve: a foglalkozás és a korlát hiánya. Sem a tétlenség, sem a mindenhatóság nem egyezik természetével. A teljesen korlátlan fejedelem, kinek minden szabad, ép úgy mint a tétlen aristokrácia, melynek semmi teendője nincs, végre haszontalanná és gonoszszá válik.«

»A szenvedélyek, hogy igazolják magokat, az elmélethez fordulnak; az elmélet pedig, hogy alkalmaztatást találjon, a szenvedélyekhez folyamodik.«

»A hirtelen elért mindenhatóság és az öldöklés féktelensége oly hatást gyakorol az emberi természetre, mint az erős bor; beáll a szédület, az ember vért lát és örvöngése kegyetlenségbe csap át.«

»A közvélemény annyira elvadulhat, hogy a mérséklet és okosság bűnné lesz . . . Borzasztó hatalom van az általános eszmékben, különösen ha ezek egyszerűek és a szenvedélyre hivatkoznak.«

»Két erő van, melyekkel a kisebbség féken tarthatja a többséget: a végtetekig megfeszített *akarát* és a saját jogába vetett megingathatatlan *hit* . . .«

»Szenvedélyes időkben a hallgatást is veszedelmes összeküvésnek tartják.«

»Az állam csak örködjék és ne kényszerítsen. Ne ölje a magánérdeket, ne akarja elnyomni az egyéni érzelmeket a közjó ezíme alatt; mert ezzel nemcsak kiszámíthatlan károkat okoz, hanem saját forrását is kiszáritja.«

»Robespierre igazságosság, emberiség s más ily nagy szavak alatt levágott fejeket értett. Így tett az inquisitor, ki az evangéliom szövegében fedezte föl a parancsot, hogy az eretnekeket meg kell égetni. Ez erkölcsi romlottság által a pedáns meghamisítja saját elméjét; ezentúl tetszésére, szenvedélyeinek

kedvére használhatja, s ezeket szolgálva azt hiszi, hogy az igazságot szolgálja . . . stb. stb.

Nem folytatjuk tovább a kalász-szedést. Ezek is eléggé tanúsítják, hogy Taine írói érdeme magas színvonalon áll, hogy irányja mindig a tárgyhoz simul, hogy a lelkesedés, a költői fölfogás ép oly kevésbé hiányzik nála mint a bölcseszi és államférfiúi belátás.

Hátra van még, hogy általános emberi és egyéni tulajdonairól is szóljunk valamit.

VII.

Az eddig elmondottak után kell-e még állítanunk, hogy Taine munkás, komoly, igazságszerető, szelid ember volt? Azt hiszem ezt fölösleges volna tovább fejtegetni.

De a mi még külön figyelmet érdemel, az az ő *egyéni jelleme*, általános emberi tulajdonai. Különös érdeklődéssel bírnak annak tudása is: minő volt Taine mint ember? Minő gondolatok és érzelmek vezérelték privát életében; mit szeretett különösebben és mitől fordult el hidegen, vagy mi érintette őt kellemetlenül?

Ritka emberről lehet elmondani, hogy nyilvános élete teljes *összhangban* volt magánéletével és egész gondolkodásmódjával. Tainének élete ilyen összhangzatos volt.

Az a férfiú, a ki a tudományos téren oly őszintén kereste az igazságot, magán életében is igazságos és őszinte volt embertársai iránt; igazságos és őszinte nem csak gondolataiban és érzelmeiben, hanem szavában és tetteiben is.

Az a férfiú, a ki oly komolyan fogta föl a történelem földadatát, a ki oly hatalmas problémákkal foglalkozott, otthonában egyszerű, sőt azt lehet mondani gyermeki őszinteségű ferj és apa volt.

Ezen jellemvonásának alapját némely honfitársai s barátai a francia faj tulajdonaiban keresték.

De nekem úgy látszik, hogy az ilyen általános faji befolyásokra nem szabad túlságosan nagy súlyt helyezni oly kivé-

teles férfúnál, a minő Taine volt; a ki ép oly öntudatos, mint akaratos, ép oly megfontoló, mint cselekvő férfiú volt, a kinél épen ezért igen nehéz megkülönböztetni a gondolkodónak értelmét és írói érdemeit az ember egyéni ernyeitől.

Ha pedig már faji tulajdonokat keresünk benne, akkor az ő egyéniségében sokkal inkább lehetne angol jellemvonásokat fölmutatni mint francia vonásokat. Ő egyénileg is sokkal inkább vonzódott az angol szellemhez mint a francziához, a miért nem egyszer szemrehányást is kapott. A francia népet és nemzetet, tehát tulajdonképen a fajt, általában szellemesnek, életrevalónak és kellemesnek, de a mellett könnyelműnek, díszvágyónak, állhatatlannak, hevülékenynek és fölületesnek tartotta. Az ő egyéniségében pedig éppen ellenkező jellemvonások ismerhetők fel.

Tehetségét soha sem fitogtatta; cselekvésében öntudatos, elhatározásaiban szilárd és kitartó volt. Minden jellemvonásai között leginkább kitűnt az ő páratlan *szerénysége*, mely nem csak visszavonultságában, hanem külső megjelenésében is nyilvánkozott. Egyik barátja úgy írta le alakját, hogy az közep-termetűnél valamivel magasabb volt. Arcvonásai szabálytalanok, szemei mélézők és a szemüveg által olhomályosultak; teste kissé gyenge, különösen fiatal korában semmi sem mutatta az ő testi-lelki erejét.

De a ki közelebről ismerte, a ki gyakran érintkezett vele, az meglepetéssel tapasztalta, mily hatalmas, erős fejalkotása és kifejezésteljes arca van; olykor elnélyedve, olykor kénülve és áthatóan nézve; majd a kellem és erő kifejezésével hatva. Ezen vonások a kor előhaladásához képest változtak. Bonnat francia festő leghívebben tudta azokat visszatükrözni azon arczképen, melyet róla mint barátjáról festett. Ez az egyetlen kép mely Taint ábrázolja, mert az ő szerénysége ép úgy visszautasította a fényképészek minden ajánlatait, mint az újságírók interviewjeit. Ellenszenvvel viseltetett minden zaj és reclame iránt. Kerülte a világot nem csak azért, hogy egészségének és munkájának élhessen, hanem azért is, mert nem szeretett a kíváncsiság és bámulgatás tárgya lenni. Ez nem volt emberkerülés vagy embergyűlölet; mert senki sem volt szívesebb és barátságosabb mint ő, ha valakinek akár tanácsot adhatott,

akár segítségére lehetett. Távol minden affectatiótól, ő nem kívánt ragyogni, nem akart szerepelni, sőt inkább azon volt, hogy felsőbbségét sem komoly társaságban, sem barátságos tréfában senkivel ne éreztesse.

A természetnek őszinte barátjaként, egyszerűségével és természetes szellemességével ragyogott úgy a katedrán, mint Annale herezeg asztalánál, hol gyakran megfordult és igen jól érezte magát. Mikor hivatalától megvált, az Annecy tó partján kies nyaralót építtetett magának, a hol családján kívül egyedül a természetnek és a tudománynak élt.

Mindenekfölött szerette az *igazságot*. Ennek keresése, föltalálása és gyakorlása képezte legfőbb örömét és lelki élvezetét. Mint villogott a szeme, ha valamely általa föltalált igazság bizonyosságáról meggyőződött; ha sejteni kezdte, hogy az ő tudományos fölfogása helyesebb, mint az eddig elfogadott fölfogások; ha látta, hogy az ismeretek világát egy új kincsessel gazdagította! A tudományos és művészi igazság iránti lángoló szeretete okozta, hogy kiválóan olyan férfakkal szeretett társalogni, a kik valamely szakban, akár mint művészek, akár mint tudósok, akár mint iparosok, mesterekül voltak elismerve. Ezekkel való beszélgetésben rendszeren úgy intézte a kérdéseket, hogy az adandó feleletekből valamit tanulhasson és hogy azt a maga tudományos rendszerében fölhasználhassa. Még a közönséges paraszttal vagy a tapasztalatlan gyermekkel is szívesen elbeszélgetett, ha egészséges észjárást vagy ártatlan kedélyt vett nála észre; ellenben azonnal elfordult azoktól, a kikben ürességet és nyeglé hányavetiséget tapasztalt.

Tanulmányai folytán, mint bölcész, elég szigorú volt az emberi nem gyengéi iránt; mint történész az embereknek egy nagy részét a kártékony állatoknál rosszabbnak tartotta: de azért a gyakorlati élet érintkezéseiben tényleg mégis türelmes, sőt szeretetteljes volt. Tisztelője az emberi lélek nemes érzelmeinek s a maga hatáskörében mindent elkövetett, hogy a jó erkölcs és vallásos hit fentartassék a nép kebelében.

A szabadon gondolkodó nagy tudósnak figyelmet nem kerülhetett el azon óriási nagy hatás, melyet az úgynevezett »vallás-erkölcsi« eszmék gyakorolnak az emberek gondolkodásmódjára, egész kedélyvilágára s ezzel cselekvéseire is. Ez a

jelenség elég hatékony volt arra nézve, hogy ő azt külön tanulmány tárgyává tegye. Hiszen a vallás, mint a leghatalmasabb érzelmek egyike, az emberi társadalomnak egyik legrégebb institutióját, az egyházat hozta létre, melyet a történetíró el nem kerülhet.

Taine a vallást, mint a teremtő és teremtmény közötti viszonyból eredő függési érzelmet, nagyrabecsülte; a kereszténység megalapítóját és annak tanait az emberiség megváltó tényezőinek elismerte. De a kereszténységben szigorúan megkülönböztette a krisztusi tanokat a gyarló emberek és papok koronként kigondolt és hozzáadott tanaitól. Mint bölcész és ítész, a ki a szép, jó és igaz eszméjébe gyakran elmerült, megkülönböztette az isteni tartalmat az emberi formuláktól; és mert arról győződött meg, hogy a kath. egyház, melynek ő is tagja volt, túlságos súlyt helyez az emberi intézményekre és külsőségekre, kénytelen volt magát ezen külsőségek alól fölmenteni. Inkább akart lenni valódi keresztény mint igazhitű katolikus. Innét van, hogy a kereszténység alapján inkább vonzódott a protestáns evangéliomi valláshoz, mint a római kath. egyházhoz; innét van az is, hogy Renan módja szerint egy protestáns lelkész által, Babus kátéja szerint, neveltette leányait.

Katholikus egyházi körökben erős elítélés tárgyát képezte azon végrendekezése, hogy halála után protestáns szertartás szerint egyszerűen temessék el. A felekezeti szellemtől, zajos és üres szertartásoktól természeténél fogva idegenkedett. De azt sem akarta, hogy vallástalannak s rossz kereszténynek tűnjék föl; mert valóban ő boldognak érezte magát, valahányszor kifejezhette a kereszténység erkölcsi és társadalmi áldásos ereje iránti nagy rokonszenvét. Másfelől nem akarta megengedni, hogy egész életén át tanúsított szabadelvű vallási fölfogása ellentétbe helyeztessék intézkedéseivel. Ha katolikus szertartás szerint temettette volna el magát, sokan kétségen kívül azt hirdették volna felőle, hogy ő jó katolikus volt, mi által némileg desavualta volna tanait. Ő azt akarta, hogy őt azon egyszerűséggel tegyék végső nyugalma helyére, melyet ő mindenkor és mindenben tanúsított. Bántotta volna a gondolat, hogy egész lényével ellenkező pompát fejtsenek ki fölötte.

Ezen gondolkodása daczára jótékony hatást tulajdonított a kath. egyháznak a nagy tömegekre, és véteknek tartotta azon egyházi intézmények bántalmazását, melyek millió szívnek nyugalmat és boldogságot képesek nyújtani. Hogy minő fölfogása volt az egyházi testületekről, azt legelőnkebben mutatják történelmi művének azon lapjai, melyeken a papok üldözése miatt megtámadja a francia nemzetgyűlést.

Tudományos és társadalmi téren egyiránt gyűlölte a veszekedést, a személyes *gyűlölködést*; sőt még az olyan irodalmi kritikát is, melynek czélja az írók lerántása és sértegetése. A mily szívesen tanult minden igazi mestertől, oly ridegséggel fordult el mindazoktól, a kik, a nélkül hogy a tudomány problémáit valaha csak megismerni is bírták volna, évtizedek komoly fáradságával létrehozott nagy művek fölött egy óra alatt vélték alapos bírálatot írhatni. Innét van, hogy ő soha sem tartotta méltóknak kritikussait arra, hogy nézeteiket akár czáfolja, akár visszantasítsa. A személyes polemiát sértőnek tartotta az egyőnre és haszontalannak a tudományra nézve.

Békeszerető természeténél fogva félelemmel és borzalommal fordult el minden erőszakoskodástól; pedig jól mondja egyik barátja, hogy kevés ember mutatott életében annyi és oly őszinteséget, annyi és oly *bátor becsületességet*, mint Taine. Sokkal szigorúbb életiskolán ment ő keresztül, semhogy nem mert volna kifejezést adni komoly meggyőződésének bármely tekintélylyel szemben. Gyermekkorától fogva önerejére és szorgalmára volt utalva. Irodalmi és társadalmi érintkezéseiben fenn bírta tartani függetlenségét, mert tevékenységének vezéresillagát az igazság keresése képezte. Elhagyta a vidéki iskolát, hogy ezen szenvedélyének szabadon élhessen; veszélyeztette állását és előhaladását, midőn bölesészeti eszméit magyarázta; fölaldozta az egyetemet, hogy független irodalmi tevékenységet folytathasson. Műveiben szabadon fejtette ki eszméit, tekintet nélkül arra, mit mond rá akár barátja, akár ellensége. Az igazságtalanságok, melyeknek áldozatul esett, különös örömet okoztak neki, a mennyiben okúl szolgáltak arra, hogy olveit megerősítse. Ez az önfegyelem, ez a bátor egyenesség annál kiválóbb jellemvonás, mivel azt nem csak másokkal szemben, hanem önmaga iránt is gyakorolta. A mit a tudományban

igaznak tartott, azt ő az életben is követte, akár tetszett valakinek, akár nem; akár egyezett a közzelfogással és szokással, akár nem.

Valóban Tainének egyéni tulajdonai és jelleme emlékeztetnek azon régi római és görög *bölesekre*, a kik életökkel igazolták tanáiknak igazságát. Ő nem szerette a világ hiúságait, de szerette és gyakorolta az erényt. Ő nem vetette magát alá a szokás és előírt szabályok zsarnokságának, de kereste az igazságot és annak áldásait. Ő nem állított és nem erősített semmit, a mit nem tudott bebizonyítani. Ő a tudományban és az életben egyiránt kereste a természet törvényeit, melyek szerint élni maga is törekedett.

A valódi böles ember példáját föltüntető ezen férfiú egész lényéből önként következett, hogy ő a közönséges világ fölfogása szerinti kitüntetésekre nem sokat adott. Mindazáltal mégis volt különösen két kitüntetése, melyre mégis — ha lehet e szót használni — »büszke« volt. Az egyik az oxfordi egyetemnek dísztudori oklevele, melyet 1871-ben »Az angol irodalom története« czímű nagy műve iránti elismerés jeléül kapott; a másik a magyar tudományos akadémiának elismerése, mely abban nyilvánult, hogy őt 1885-ben külső tagjainak díszes sorába emelte.

Ez a kitüntetés közelebb hozta őt mihozzánk. Nem csak a francia nemzet, az egész művelt világ elismerte nagy irodalmi érdemeit. Hugo Viktor »történetirodalmi pyramisnak« nevezte el elragadtatásában. Mi a tudomány és élet őszhangját kereső *böles embert* tiszteljük benne s mint ilyennek koporsójára tesszük le elismerésünknek és hálaúknak hervadhatatlan koszorúját.